

ARTYKUŁY RECENZyjne I RECENZJE

Игорь Николаевич Гребенкин, Александр Сергеевич Романика, *Революционная Россия и военный вопрос: от Севастополя до Цусимы*, Москва 2021, Издательство АИРО-XXI, сс. 284 (Igor Nikolajewicz Grebienkin, Aleksander Siergiejewicz Romanika, *Rosja rewolucyjna i problematyka wojskowa: od Sewastopola do Cuszimy*, Moskwa 2021, ss. 284)

W 1993 r. Stowarzyszenie Badaczy Społeczeństwa Rosyjskiego (Ассоциация исследователей российского общества – АИРО) wraz z Projektem Stephena F. Cohena i Katriny vanden Heuvel rozpoczęło wydawanie serii zatytułowanej „Pierwsza monografia”, której celem było edytorskie wspieranie prac naukowych młodych rosyjskich historyków. Do połowy 2021 r. wydano 56 tomów, praca tutaj recenzowana ma numer 57. Seria „Pierwsza monografia” to kilkadziesiąt książek o bardzo różnej tematyce, choć dominuje problematyka historyczna. Przykładowo, w latach 2020–2021 w serii ukazało się 29 prac, wśród których znajdujemy m.in. pozycje o dziejach kultury rosyjskiej¹, gospodarce Jakucji w XIX i na początku XX w.² czy zbiór artykułów o dziejach Japonii³. Ostatnia z wymienionych książek świadczy o tym, że z biegiem czasu międzynarodowe kolegium programów wydawniczych АИРО zaczęło odchodzić od idei „pierwszej monografii” na rzecz wydawania także zbiorów artykułów i materiałów pokonferencyjnych⁴, co jednak nie spowodowało obniżenia poziomu naukowego całej serii. Dla badaczy dziejów najnowszych, także z naszego kraju, szczególnie cenna jest nowa seria wydawnicza Stowarzyszenia АИРО-XXI i Projektu Stephena F. Cohena i Katriny vanden Heuvel, zapoczątkowana w 2013 r., mająca na celu publikację zbiorów dokumentów i monografii historycznych dotyczących okresu sowieckiego w historii Rosji. Wśród kilkudziesięciu książek, które już ukazały się w tej serii, są tak interesujące wydawnictwa źródłowe, jak zbiór dokumentów poświęconych powstaniu w gubernii tambowskiej w latach 1920–1921⁵ czy dokumenty i protokoły z wizyty premiera Japonii Kakuei Tanaki w ZSRR w 1973 r.⁶ Wśród wielu ciekawych monografii z tej serii wymienię tylko książki o kulcie i antykulcie Lenina⁷, obrazie czasów sowieckich w korespondencji

¹ В.Д. Кривошеев, *Легендарный театр. МХАТ им. Горького*, Москва 2020.

² Н.И. Бурнашева, *Власть и управление национальной окраиной. Экономика Якутии в XIX – первой трети XX века*, Москва 2020.

³ *Япония в эпоху великих трансформаций*, ред. Д.В. Стрельцов, Москва 2020.

⁴ *Материалы Международного общественного форума „Сохранение памяти Второй мировой и Отечественной войнах”*, Баку, 1–3 октября 2019 года, Москва 2020.

⁵ *Тамбовское восстание 1920–1921 гг. Исследования, документы, воспоминания*, ред. А.В. Посадский, Москва 2018.

⁶ Л. Максименков, *„Курильский” саммит. Визит премьер-министра Японии К. Танаки в СССР (7–10 октября 1973 года). Документы и записи переговоров*, Москва 2020.

⁷ Г.А. Бордюгов, Е.А. Котеленец, *Ленин. Культ и антикульт в пространствах памяти, истории и культуры*, с Приложением С.П. Щербины, Москва 2020.

historyków sowieckich i rosyjskich⁸, widzeniu Związku Sowieckiego w międzywojennych Włoszech⁹, trzy tomy poświęcone biesiadam (ucztom) u Stalina¹⁰ czy pracę o antystalinowskich procesach z lat pięćdziesiątych XX w.¹¹ Znaczącym uzupełnieniem naszej wiedzy o konsekwencjach wojny polsko-bolszewickiej z 1920 r. jest monografia Michaiła Mieltiuchowa, poświęcona związkom Armii Czerwonej ze zdławioną w Niemczech w 1923 r. sytuacją rewolucyjną¹². Wspomnieć też należy o wydanej w 2016 r. pierwszej rosyjskiej biografii gen. Wojciecha Jaruzelskiego¹³.

Prezentowana tutaj monografia zawiera dziewięć tekstów sygnowanych przez obydwu autorów, gdyż żaden z nich nie jest oddzielnie podpisany pod poszczególnymi rozdziałami. Wszystkie części pracy przedstawiają rolę czynnika militarno-wojskowego w ideologii i praktyce rosyjskiego ruchu rewolucyjnego w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

Książka jest efektem współpracy dwóch historyków z Państwowego Uniwersytetu im. Sergiusza A. Jesienina w Riazaniu: Igora Grebienkina, znanego w Rosji badacza dziejów rosyjskiego korpusu oficerskiego w latach I wojny światowej i wojny domowej¹⁴ i Aleksandra Romaniki, którego praca doktorska obroniona w 2019 r.¹⁵ niemal idealnie wpisuje się w większość zagadnień podejmowanych w recenzowanej monografii.

W obszernym wstępie, będącym jednocześnie przeglądem stanu badań i oceną wykorzystanych źródeł archiwalnych i drukowanych, obaj autorzy w następujących słowach precyzują przyjęcie cezur chronologicznych sięgających połowy XIX w. i zamkniętych wojną rosyjsko-japońską: „Ramy chronologiczne naszych rozważań obejmują okres od narodzin kierunku socjalistycznego w rosyjskiej myśli polityczno-społecznej w latach 50. XIX wieku do epoki pierwszej rewolucji rosyjskiej, która stała się nowym etapem w rosyjskim ruchu wyzwolénicznym” (s. 8). I dalej tak określają cel podjętej pracy: „Pokazanie procesu rozwoju poglądów demokratów rosyjskich i rewolucjonistów na zagadnienia wojny, pokoju, armii i społeczeństwa oraz przenikanie ruchu lewicowo-radykalnego do środowisk wojskowych w charakterze odrębnego zjawiska obiektywnie zdeterminowanego” (s. 9). Takie postawienie problemu badawczego prowadzi do wniosku, że „monografia jest związana

⁸ С.Н. Смирнов, *Советская эпоха в переписке историков. Конец 1940-х – конец 1980-х годов*, Москва 2018.

⁹ О.В. Дубровина, *В отражении врага... Представления о Советской России в Италии в межвоенный период*, 2-е издание исправленное и дополненное, Москва 2019.

¹⁰ В.А. Неужин, *Застолья Иосифа Сталина. Книга первая. Большие кремлевские приемы 1930-х – 1940-х годов*, Москва 2019; *Застолья Иосифа Сталина. Книга вторая. Обеды и ужины в узком кругу («симпозионы»)*, Москва 2019; *Застолья Иосифа Сталина. Книга третья. Дипломатические приемы 1939–1945 гг.*, Москва 2020.

¹¹ Н.Г. Смирнов, *Рапава, Багиров и другие. Антисталинские процессы 1950-х гг.*, Рукопись подготовлена к печати С.Н. Смирновым, Москва 2014.

¹² М.И. Мельтюхов, *Красная армия и несостоявшаяся революция в Германии (1923 г.)*, Москва 2013.

¹³ П.Г. Черемушкин, *Ярузельский. Испытание Россией*, Москва 2016.

¹⁴ Wysooko oceniono jego dwie monografie: *Добровольцы и Добровольческая армия. На Дону и в „Ледяном” походе*, Рязань 2005, a szczególnie: *Долг и выбор. Русский офицер в годы мировой войны и революции 1914–1918*, Москва 2015 („AIRO-Monografie”).

¹⁵ Nosi ona tytuł: *Российское леворадикальное движение и военный вопрос. Взгляды и практическая деятельность во второй половине XIX – начале XX вв.*, Рязань 2019.

zarówno z dziejami rosyjskiej myśli społeczno-politycznej i historią ruchów społecznych, jak i z historią państwa oraz jego instytucji w epoce modernizacji” (s. 8)¹⁶.

Tytuł każdego z dziewięciu rozdziałów to cytat trafnie odzwierciedlający przedstawianą problematykę, która dodatkowo jest precyzyjnie opisana w podtytule. To bardzo ciekawa i oryginalna forma prezentacji tytułów rozdziałów, szkoda tylko, że w przypisach nie podano źródła tych cytatów, bo to, co jest oczywiste i wiadome dla autorów, nie musi być znane czytelnikom. Wprawdzie cytaty te występują w tekście każdego rozdziału, więc po ich przeczytaniu wiemy, skąd wzięli je autorzy, ale dziewięć przypisów pod tytułem z podaniem źródła cytatów tylko polepszyłyby merytoryczny kształt tej ciekawej książki.

Wszystkie tytuły i treść rozdziałów tworzą logiczną całość, która odzwierciedla stosunek rosyjskich środowisk rewolucyjnych, jak piszą autorzy: „lewicowo-radykalnych”¹⁷, do wojska i jego roli w carskim systemie polityczno-społecznym. Warto może przytoczyć tłumaczenia tych tytułów, aby przybliżyć czytelnikowi dobrze przemyślaną koncepcję konstrukcji książki: I. „Rewolucja chłopska jest tym bardziej możliwa, gdyż wojsko ją poprze” (Wojna, obrona i wojsko w systemie poglądów Aleksandra Hercena); II. „Wojsko nie powinno być carskie” (Problematyka wojskowa w społeczno-politycznej spuściźnie Mikołaja Czernyszewskiego); III. „Zginiemy wszyscy, ale nie będziemy zwalczać wolności” (Analiza poglądów na rolę wojska u rewolucyjnych demokratów); IV. „Nasza nadzieja w wojsku oburzonym na despotyzm cara” (Poglądy ideowe ruchu narodnickiego na problemy wojska i obronności); V. „Znaczenie armii podczas przewrotu – ogromne” (Kontakty i propaganda organizacji rewolucyjnych w wojsku); VI. „Samo życie przygotowało realną glebę dla przyszłego siewu” (Rewolucyjne i wojskowe ruchy w II połowie XIX wieku); VII. „Wezwać lud i armię do aktywnego poparcia” (Ideologia i praktyka socjalistów-rewolucjonistów w problematyce wojskowej); VIII. „Żołnierze – ten robotnik, ten chłop” (Problem wojska w koncepcjach ideowych socjaldemokratów rosyjskich); IX. „W surową masę żołnierską o wiele częściej przenika prawda życia” (Armia i flota w przestrzeni protestów społecznych na początku XX wieku). Układ treści uzyskany dzięki takiemu zabiegowi, poza wspomnianą już logiką narracji opartą nie tylko na układzie chronologicznym, ale i problemowym, daje czytelnikowi wrażenie, że ma przed sobą monotematyczną monografię, a nie zbiór zagadnień przygotowanych przez autorów. Należy pochwalić ten pomysł, albowiem dzięki temu na 284 stronach książki znajdujemy zagadnienia z dziejów rosyjskiego ruchu rewolucyjno-demokratycznego, solidnie opracowane naukowo i dodatkowo uzupełnione opisem stosunku czołowych rosyjskich rewolucjonistów-demokratów do szeroko rozumianych zagadnień wojskowych. Ciekawie opracowany jest także wątek polski, czyli w tym wypadku stosunek niektórych jednostek z rosyjskiej demokratycznej inteligencji do powstania styczniowego, ale także ich ocena udziału wojska rosyjskiego w stłumieniu polskiego powstania (s. 162–172). Autorzy podkreślają, że właśnie w Królestwie Polskim powstała pierwsza rosyjska organizacja rewolucyjna założona wyłącznie przez wojskowych, a mianowicie „Komitet rosyjskich oficerów w Polsce”, którego początki są datowane na 1861 r. Ale przedstawienie pozytywnego stosunku do powstania, wyrażanego przez niektórych oficerów, dobrze, że uwypuklone i podkreślone, nie zmienia ogólnego, słusznego

¹⁶ „Epoka modernizacji” to we współczesnej historiografii rosyjskiej przemiana ekonomiczno-polityczno-społeczna w Rosji po wojnie krymskiej.

¹⁷ To termin coraz częściej stosowany we współczesnych rosyjskich pracach historycznych w celu pogłębienia stratyfikacji rosyjskiego ruchu rewolucyjnego.

zresztą wniosku, że „cała armia rosyjska utrzymała dyscyplinę i podporządkowanie władzom” (s. 165).

Dziewięć rozdziałów jest poprzedzonych, jak już wspomniałem, obszernym, liczącym 25 stron wprowadzeniem historiograficznym zatytułowanym: „Zagadnienia wojskowe i ruch rewolucyjny w badaniach naukowych i źródłach historycznych”. Zgodnie z tradycją historiografii rosyjskiej autorzy najpierw omówili w nim aktualny stan badań, poczynając od prac z historii historiografii (s. 10–12), poprzez informatory historyczne (s. 12–13), na monografiach i artykułach naukowych kończąc (s. 14–20). Bogate przypisy pokazują też drukowany dorobek pisarski działaczy rewolucyjnych przedstawianych w książce: Aleksandra Hercena, Michaiła Bakunina, Nikołaja Ogariewa, Georgija Plechanowa. Ostatnie pięć stron wprowadzenia zajmuje ogólna charakterystyka wykorzystanych zespołów archiwalnych, przede wszystkim z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-Politycznej w Moskwie (RGASPI), Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historyczno-Wojskowego (RGVIA) oraz Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej (GARF). Autorzy wzmiankują także o wykorzystanych czasopismach z epoki, zarówno krajowych, jak i emigracyjnych.

Na inne elementy aparatu naukowego składają się bogate i interesujące przypisy, znacznie rozszerzające tekst główny, pełny indeks osobowy, w którym niestety nie ma wyodrębnionych (choćby kursywą) nazwisk autorów prac wykorzystywanych w książce. Bibliografię podzielono na osiem części, na które składają się: materiały archiwalne; dokumenty i materiały drukowane; prace teoretyczne i publicystyka polityczna; publicystyka wojskowa i wojskowo-polityczna; materiały agitacyjne i dokumenty programowe; wspomnienia, dzienniki i listy; prace naukowe; wydawnictwa informacyjno-encyklopedyczne. Tak poukładana bibliografia czyni ją bardzo przystępną dla czytelnika, ale oczywiście oznacza to także, iż nie do uniknięcia były bardzo szerokie kryteria przypisania kolejnych pozycji do konkretnych grup, co w wielu przypadkach może być dyskusyjne. Ale zainteresowany czytelnik i tak zawsze przegląda całą bibliografię, więc różnorodne systemy jej porządkowania mają tutaj znaczenie wtórne. Całość uzupełniają 43 nieponumerowane fotografie, zaopatrzone niestety w zbyt lakoniczne podpisy. Przykładowo, fotografie działaczy rewolucyjnych podpisane są tylko nazwiskami, bez dat urodzenia i dat informujących, z jakiego okresu życia danej osoby pochodzą. Nie ma też informacji o źródłach pochodzenia fotografii, co można byłoby przygotować, gdyby np. zamieszczono w końcu książki spis wszystkich opublikowanych zdjęć.

Ale te drobiazgi w niczym nie obniżają wysokiej wartości merytorycznej recenzowanej książki, napisanej w dodatku dobrym stylem i w interesującej formie przybliżającej mało znaną w naszym kraju problematykę roli armii w programach ideowych i praktycznej działalności rosyjskich rewolucjonistów z końca XIX i pierwszych lat XX w.

Roman Jurkowski

Wpłynęło do redakcji 10.03.2021